

UOT 94 «04/15»

**FORMASIYALARARASI FƏRQ.
İBTİDAİ İCMA FORMASIYASI (I BÖLMƏ)**

İ.C.ƏMİROV

Bakı Dövlət Universiteti

israilamirov@mail.ru

Formasiyalararası fərq, ibtidai icma dövrü məqaləsi icma dövründən bəhs edir. İnsanın əmələ gəlməsi, sürü halında yaşayış tərzləri, qəbilə və tayfa münasibətləri araşdırılmış və təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: insan, qəbilə, varlıq

İnsanın əmələ gəlməsi, sürü nəzəriyyəsi: İnsanın əmələ gəlməsi, həm də ilk formasiyanın, ibtidai icma dövrünün başlanğıcı hesab olunur.

İnsanın əmələ gəlməsi ilə əlaqədar isə müxtəlif dinlərdə çoxsaylı rəvayətlər, o cümlədən təkallahlı dinlərdə Adəm və Həvva haqqında bilgilər də mövcuddur. Təbii ki, insanlıq bir kişi və bir qadının birliyindən başlanır. Bu mənada, dini nəzəriyyənin yaradıcıları haqlı hesab oluna bilərlər.

Digər nəzəriyyələr isə elmi yanaşmalardı ki, bunlara da qədim dövr və feodalizm dövründə yaşamış bilgi insanların fikirləri daxildir. Bunların sırasına Lukretsi, Eneida və qədim dövr müəlliflərinin elmi nəzəriyyələri ilə yanaşı inkişaf etmiş, feodalizm dövründə yaşamış, Darvinizm nəzəriyyəsi də önəm daşıyır. Qədim dövr müəlliflərinin elmi nəzəriyyələrinin reallıqla uyğunlaşmadığını nəzərə alsaq, elm insanların ən çox üzərində dayandıqları yanaşma Darvinizm nəzəriyyəsi hesab olunmaqdadır. Bu nəzəriyyədə göstərilir ki, insanın əmələ gəlməsi insanabənzər canlılardan yaranıb, mərhələli şəkildə inkişaf edib.

İnsanların ibtidai icma dövrünün ilk mərhələsində şüursuz varlıqlar olaraq mövcudluğunu nəzərə alsaq, bu nəzəriyyənin də doğruluğu qənaətbəxş hesab oluna bilər. Ancaq müasir inkişaf edən dünyanın tələbləri buna imkan verir ki, insanın yaranma ardıcılığını düzgün şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olsun.

Bununla əlaqədar bir məsələni xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, əksər planetlər Günəşdən ayrıldıqdan sonra, Günəş ətrafında nizamsız şəkildə dövr

etmişlər. Bu hərəkətlər sistemində ilk başlanğıc “qaz”-ın hidrogen və oksigenin meydana gəlməsi və onların birləşməsi nəticəsində yer planetinə yağışın yağması ilk mərhələdir. Burada bir amili xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bütün canlıların yaranış yeri su hesab olunmalıdır.

Digər mərhələdə isə su mühitində 4 ünsürün suyun, oksigenin, torpağın və günəşin təsiri nəticəsində təkhüceyrəli və çoxhüceyrəli varlıqların yaranması dövrüdür. Başqa şəkildə desək insanların və digər canlıların yaranması eyni amillərin təsiri nəticəsində baş verib. Eyni məxəzdən yəni tək hüceyrəli və çox hüceyrəliyə inkişafı nəticəsində yaranmış və bu varlıqlardan insanın, o cümlədən, digər canlıların hübrələri (spermatozidləri) ayrılmışdır. Bundan sonrakı inkişaf dövrü də eyni şəkildə suda davam etmiş, oxşar canlıların, erkək və dişi növləri yaranmışdır. Tək hüceyrəli və çox hüceyrəliyə ayrılan digər canlıların hübrələrində də həmin proses baş vermişdir.

Burada bir məsələni xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, hazırda Yer planetində mövcud olan suda və quruda yaşayan canlıların həm daxili, həm də xarici orqanları eyni olmaqla yanaşı, davranış tərzləri, qidalanma tərzləri, yaşamaq tərzləri, növ artırma tərzləri və digər amilləri də oxşar şəkildədir. Bu amil canlılar arasında sinif anlayışının nisbi xarakterli olmasının göstəricisidir.

İnsan qövmü də bu canlıların tərkib hissəsi olaraq, çoxhüceyrəliyə, yeni növ olaraq ayrılmışdır. Su şəraitində insan hübrələri sürülər şəklində, inkişaf etmiş, böyümüş, bununla yanaşı, cinsi və irqi xüsusiyyətləri yaranmışdır.

Bununla bərabər, çoxhüceyrəliyə ayrılan digər canlılar da, insan hüceyrəli ilə birlikdə bərabər şəkildə inkişaf etmişdir. Yəqin ki, iqlimin təsirləri nəticəsində, müəyyən qrup canlılar su mühitində yaşamalarını sona çatdırmış və quru ərazilərində yaşamağa başlamışlar.

İnsanların su mühitindən quruya çıxmaları da, digər canlılarla birlikdə sürü şəklində baş vermişdir. Bunun nəticəsində planetin müxtəlif istiqamətlərində, yeni növ olan, insan sürüləri və digər canlı sürüləri meydana gəlmişdir.

Torpaq mühitinə çıxdıqdan sonra isə insan sürülərini digər canlılardan fərqləndirən əsas amil şüurun meydana gəlməsi ilə yaranmışdır. Ancaq buna qədər insan sürüləri digər canlılardan o qədər də fərqlənməmişlər.

F.Engels bununla əlaqədar öz əsərində bəşəriyyətin inkişafının üç başlıca dövrdən – vəhşilik, barbarlıq, və sivilizasiyadan ibarət olduğunu yazmışdır (1, 21).

İnsan sürülərinin şüurlarının inkişafında isə başlıca amil, digər canlılarla münasibətlərdə ovçuluq və yığıcılıq vərdişlərinin inkişaf etməsi səbəb olmuşdur.

Bunun nəticəsində instiktiv olaraq, digər canlılarda olduğu kimi (balıq sürülərində, quş sürülərində və digər canlı sürülərində olduğu kimi), insan sürülərinin birliyi meydana çıxmış, birgə yaşayış meydana gəlmişdir. Meydana gələn bu birliklər ilk icmalar idi. Bu eyni zamanda təkamül prosesinin başlanğıcı, insan qövmünün ilk formasiyaya daxil olması idi.

Perşiç A.İ. əsərində göstərir ki, xronoloji sərhədlərin meydana gəlməsi, insanların digər canlılardan ayrılması nəticəsində mümkün olmuşdur (4, 60).

İnsan sürüsü icmasının birliyini şərtləndirən amillər isə ondan ibarət idi ki, icmanın birliyinin əsasını birgə qidalanmaq, birgə qorunmaq və digər fəaliyyətlərin tənzimlənməsi üçün gərəkli idi.

İnsan sürüləri icması. İnsan sürüləri cəmiyyəti, şüurun inkişaf etmədiyi icmalar idi. İnsan sürüləri icması xaosluq davranış qaydalarının mövcud olduğu cəmiyyət idi. Hərəkətləri əsasən, instiktiv şüur əsasında idarə olunurdu. Nitq qabiliyyətinin primitiv forması mövcud idi. Konkret yaşayış məskənləri mövcud deyildi. Çoxsaylı insan sürüləri icmaları, demək olar ki, yer planetinin müxtəlif istiqamətlərində eyni formada yaşam fəaliyyətlərində idilər.

İnsan sürüləri icması yığıcılıq və ovçuluq məşğuliyyətləri ilə əlaqədar olaraq tez-tez yerlərini dəyişirdilər. Bununla bərabər, insan icmalarında müxtəlif səbəblərdən ayrılımlar baş verirdi.

Bu ayrılımlar əsasən sürülərin artması və yerdəyişməsi nəticəsində, iqlim şərtlərinin təsirləri nəticəsində, eyni arealda yaşayan sürülərin qida axtarışı nəticəsində, eynicinsli sürülərin meydana gəlməsi nəticəsində, digər canlılarla yeni münasibətlərin meydana çıxması nəticəsində, daha əlverişli coğrafi ərazilərdə məskunlaşmaq baxımından, daxili münasibətlərin baş verməsi nəticəsində, yeni münasibətlərin meydana çıxması nəticəsində, insan sürüləri icmasının ov etmə xarakteri baxımından, insan sürüləri icmasında hegemoniyanın yaranması baxımından, qida çatışmazlığı ucbatından baş verirdi.

Bunun nəticəsində insan dəstələri arasında qonşu sürülər icmasının əsasları yaranır, ilk qəbilələr meydana gəlirdi. İlk qəbilələrin meydana gəlməsi promiskuet nigahların mövcudluğu ilə əlaqədar idi.

Yeni insan icmalarının meydana gəlməsi, daha çox yem və qida şərtləri tələbinin meydana çıxmasını şərtləndirirdi. Buna görə instiktiv də olsa, insan icması, digər canlılarda olduğu kimi, bir yerdə yaşamağa, ov etməyə və qorunmağa məcbur idilər.

Bunun nəticəsində eyni arealda yaşayan müxtəlif insan dəstələrinin davranış tərzlərinə uyğun olaraq, səsləri yaranırdı. Digər canlılar eyni ahəngli tək səslər çıxardıqları halda, insanların müxtəlif səsləri çıxarma qabiliyyətlərinin olması, onların nitqinin inkişafını şərtləndirən əsas amil idi.

Yer planetinin fərqli bölgələrində mövcud olan insan icmaları daxilində də, davranış tərzlərinə uyğun olaraq, müxtəlif şəkildə, primitiv nitq inkişaf edirdi. Bu təkamül prosesi, zaman müddəti daxilində baş verirdi.

İnsan sürüləri icması və digər canlılar arasındakı münasibətlər “volf” qanunlarına əsaslanırdı. Demək olar ki, hər tərəfdə yırtıcıların mövcud olduğu cəmiyyətdə insan icmasının ov etməsi və qorunması mübarizə xarakteri daşıyırdı. Başqa şəkildə ibtidai icma formasıyının ilk mərhələsində bu münasibətlər yaşamaq uğrunda mübarizə səciyyəsi daşıyır, insanlar volf qanunlarına əsasən ya yem olur, ya da yem əldə edirdilər. Bu amil canlılar arasında təbiət qanunlarının meydana çıxmasını şərtləndirir, hegemoniyanın yaranmasında əsas amilə çevrilirdi.

Sürü icmasında fərdlər arasında sosial bərabərlik demək olar ki, yox

səviyyəsində idi. Bu məsələ məhz sürü icmasının xarakterindən irəli gəlirdi.

Demək olar ki, ibtidai icma dövrünün ilk mərhələsində insan sürülərindəki fərdlər müdafiəsiz idilər və hər hansı canlılar tərəfindən hücum baş verdikdə təkbaşına qorunmağa məcbur idilər.

Məhz bu amil digər canlılarda olduğu kimi, insan dəstələrinin də instiktiv şəkildə birləşməsini şərtləndirirdi. Bunun nəticəsində baş verən hücumlardan icma üzvləri birgə qorunur, birgə yaşayışın üstünlükləri icma üzvlərinin birləşməsini şərtləndirirdi.

İnsan icmasının nümayəndələri, hər hansı fərdləri öldükdə, digər canlılarda olduğu kimi öz növlərini yemirdilər.

Lakin Yer planetinin müxtəlif istiqamətlərində “kanibalizm”-ə yol verən icmalar qədim dövrdən başlayaraq müasir günlərə qədər mövcud olmuşlar.

Bu halların daha geniş yayıldığı bölgələr Şm Amerika, Avstraliya və planetin müxtəlif istiqamətlərində yaşayan xalqlar içərisində, daha geniş yayılmış, XX əsrə qədər mövcud olmuşdur.

Bir sıra insan dəstələrində isə vəfat edən fərdlər basdırılmırdı və digər canlılar tərəfindən qida olaraq yeyilirdi.

Bu adət qədim dövrdən başlayaraq, müasir günlərimizə qədər müxtəlif xalqlarda adət olaraq mövcutluğunu davam etdirməkdədir.

Misal üçün Hindistanda Zərdüşt dininə mənsub olan xalqlar həmin adətin əlamətlərini indi də davam etdirməkdədirlər.

Ancaq bununla yanaşı, antropoloji insan sürüləri, digər canlıları ovlayır, bunun nəticəsində ilk təsərrüfat forması mənimsəməsinin əsası qoyulurdu.

Bununla bərabər, insan sürüləri icması fərqli vərdişlərin inkişafında yeni mərhələyə daxil olurdular ki, bunun nəticəsində müxtəlif məhsullarla qidalanan insan dəstələri meydana gəlirdi.

İqlim şərtlərinin və digər təhlükələrin təsiri nəticəsində, uzaq məsafələrə hərəkət edə bilməyən insan sürüləri icması, qapalı ərazilərdə mağaralarda məskunlaşmağa başlayırdılar. Bu münasibətlər sistemi paleolit dövrünün ilk mərhələsində baş verirdi.

Bununla yanaşı insan şüurunun və qabiliyyətlərinin inkişafı nəticəsində yeni bacarıqlı insan dəstələri- Neandertallar formalaşdı (5, 43).

Bu proses planetin hər yerində eyni şəkildə deyil, fərqli amillərin təsiri nəticəsində müxtəlif şəraitdə inkişaf edirdi. Bunun nəticəsində müxtəlif ərazilərdə iqtisadi amillərin təsiri nəticəsində daha ağıllı insan dəstələri “Homo Sapiens”-lər inkişaf edirdi.

Qəbilə, tayfa icması. İbtidai icma formasıyının yeni mərhələsi qəbilə və tayfaların yaranması oldu. Demək olar ki, planetdə ekvatorial iqlim qurşağının mövcudluğu, Yer kürəsinin müxtəlif istiqamətlərində, qəbilə, tayfa münasibətlərinin eyni vaxtda yaranmasını şərtləndirmişdir. Ekvatorial iqlim qurşağının davam etməsi nəticəsində, insanlar daha aktiv şəkildə ovçuluqla, yığıcılıqla və digər əmək sahələri ilə məşğul olmuşlar.

Azərbaycan arxeoloqlarının əldə etdikləri arxeoloji qazıntı məmulatlarına

əsasən, üst paleolit mədəniyyətinə keçid, qədim insanların həyat tərzində, fəaliyyət münasibətlərində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur (3, 53).

İnsan icmalarında əmək münasibətləri ilə yanaşı ovçuluq və yığıcılığın inkişaf etməsi, nəticəsində insanların şüurları inkişaf etmiş, "Homo-Sapiens"lərin meydana gəlməsi ilə digər canlılardan, fərqlənməyə başlamışlar.

Bunun nəticəsində insanlar digər canlılarla münasibətdə "qida zəncirində" daha üstün mövqeyə sahib olmuşlar.

Üst paleolit dövründə yaşayan insanların, Qafqaz maralı, dağ keçisi, cüyür, ceyran və digər canlıları ovlaması barədə arxeoloji məlumatlar mövcuddur (3, 11).

Bununla yanaşı, qida əlavəsinin yaranması ilə əlaqədar, ilk canlıların insanlar tərəfindən təsərrüfat münasibətlərinə cəlb edilməsi də meydana gəlmişdir. Təsərrüfat münasibətlərinə cəlb edilən canlılar, planetin müxtəlif istiqamətlərində yaşayan insan icmalarında fərqli və oxşar şəkildə baş vermişdir. Demək olar ki, müxtəlif icmalar yaşadıkları regiona uyğun olaraq, digər canlıları təsərrüfat münasibətlərinə cəlb etmişlər. Dünya xalqları da daxil olmaqla, Azərbaycan ərazisində mezolit dövründə başlayan bu dövr həm də köçəri və yarımköçəri həyatın başlanğıcı hesab olunmalıdır. (Köçərilik ni-zamsız hərəkət, yarımköçərilik marşrut üzrə hərəkətdir).

Bu canlılar içərisində davar, mal-qara və digər təsərrüfat heyvanları üstünlük təşkil etmişdir.

Mənimsəmə təsərrüfatı adlandırılan bu münasibətlər sistemi, Azərbaycan ərazisində e.ə. XII- e.ə VIII minilliklərdə mövcud olmaqla, paleolit və mezolit dövrlərini əhatə etməkdədir. Ox və kamanın ixtira edilməsi, heyvanların daha uzaq məsafədən ovlanmasına imkan yaratmış, bununla bərabər ibtidai heyvandarlığın və ibtidai əkinçiliyin əsası qoyulmuşdur. Yığıcılıqdan əkinçilik, ovçuluqdan isə maldarlıq yaranmışdır.

Demək olar ki, insan sürüsü icmasının vahid arealda yaşaması, qəbilə və tayfa münasibətlərinin yaranmasına şərait yaratmışdı. Qəbilə, tayfa icması vahid arealda yaşayan, insanların icmasından ayrılan qan qohumlarının birliyi idi.

Bu dövrdə, planetin müxtəlif istiqamətlərində düzənlik, çöllük, meşəlik, dağlıq, dəniz ətraflarında, çay və göl ətraflarında, ümumiyyətlə, açıq ərazilərdə məskunlaşan insan icmaları ilə yanaşı iqlim təhlükələrinin və digər faktorların təsiri nəticəsində mağaralarda, kahalarda, o cümlədən, digər sığınacaqlarda yaşayan qəbilə və tayfa birlikləri də mövcud idi.

Qəbilə, tayfa münasibətlərinin inkişafı, insan birlikləri arasında, həm də qonşuluq icmalarının yeni mərhələyə daxil olmasına şərait yaratmışdı. Qonşu icmalarla yanaşı, həm də yanaşı yaşayan qəbilə, tayfa birlikləri meydana gəlmişdir. Bunun nəticəsində qəbilə və tayfalardan, yeni qəbilə və tayfalar yaranmışdır.

Bununla yanaşı, müxtəlif təsərrüfat növləri ilə məşğul olan regional qəbilə, tayfa icmaları münasibətləri inkişaf etmişdir. Bunun nəticəsində ilk qəbilə,

tayfa kəndləri meydana gəlmişdir.

Eyni zamanda qonşu qəbilələrlə məhsul mübadiləsi üçün şərait yaranmışdır.

H.Həvilov əsərində göstərir ki, qəbilə icmalarının müxtəlif ərazilərdə yerləşməsi, həm də yeni mühitə uyğun münasibətlərin inkişafına şərait yaratmışdı (7, 5).

Bəzi hallarda bu qəbilələr ictimai - iqtisadi mənafeləri naminə ittifaqlarda birləşirdilər. H.Həvilov nümunə olaraq irokezlərin liqası, kriklərin konfederasiyasını misal göstərir (7, 6).

Türk xalqlarında bu münasibətlər qəbilələrin daxildən böyüyərək tayfalara çevrilməsi ilə şərtlənmişdir. Yəni ibtidai icma formasıyasının qəbilə birliyi dövründə qəbilələr tayfalarla yanaşı şəkildə inkişaf etmişdir.

Bu münasibətlər sistemini, əksər dünya xalqları kimi, müəyyən türk tayfaları da inkişaf etmiş feodalizm dövrünə qədər daşımışlar. Nümunə olaraq, vurğulamaq lazımdır ki, Baharlı, Bayandurlu, Səfəroğulları, Məntəşəoğulları, Aydınəoğulları türk tayfalarının birliyini əks etdirən nümunələrdəndir. Türk xalqları ana bətnini qarın adlandırdıqlarına görə, qardaş (qarını-adaş) ifadəsi bir ananın övladları kimi başa düşülür. Məhz buradan da qızlar və oğlanlar oğlu deyə adlandırılmış, oğulları ifadəsi tayfa birliyi mənasını əks etdirmişdir) Ərəb qəbilələri də daxil olmaqla bu icma münasibətləri digər xalqlarda da oxşar şəkildə inkişaf etmişdir.

İbtidai icma dövrünün mezolit mərhələsində yaranan qəbilə və tayfa kəndləri adsız ərazilər idi. Sonrakı dövənlərdə həmin ərazilər tayfalar, şəxs adları və coğrafi bölgələrin adlarına uyğun olaraq adlandırılmışdır.

H.Həvilov əsərində, göstərir ki, hər bir qəbilənin, tayfanın, ərazisi, məişəti, mədəniyyət ümumiliyi, dili mövcud idi (7, 5).

K.İ.Kozlova əsərində qeyd edir ki, qəbilə, tayfa kəndlərində təsərrüfat fəaliyyəti, ümumi əmək münasibətlərinə əsaslanırdı. İnsanlar icma daxilində birgə çalışır, bir ocaq ətrafında birləşirdilər (8, 8). Qəbilə icması dövründə insanlar həm də ocaq əldə etməyi öyrənmişdilər .

Mezolit dövründə mövcud olan qəbilə, tayfa kəndləri ağac budaqlarından, qamışdan, otdan tikilmiş evlər idi. Məhz bunun nəticəsidir ki, dünya arxeoloqları, qəbilə, tayfa kəndlərinə aid çox az sayda arxeoloji qazıntı materialları əldə etmişlər.

Burada bir amili xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, ibtidai icma formasıyasında, yaranan dövlətlərin forma quruluşu da icma münasibətlərinin mahiyyətinə əsaslanırdı.

Paleolit, mezolit, neolit dövrünü əhatə edən ana xaqanlığının mövcud olduğu qəbilə, tayfa icması dövrü, həm də qəbilə, tayfa kəndlərində ümumi əmlak, ümumi əmək və ümumi təsərrüfata əsaslanırdı. Əkinçiliyin və maldarlığın əsas təsərrüfat sahəsi olduğu bu dövr, həm də ümumi qəbilə, tayfa qanunlarının mövcud olduğu dönəm hesab olunmaqdadır.

Burada bir amili də xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, insanlar əsas qida

məhsullarını əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarından əldə etdiklərinə görə bu sahə, icma dövründən başlayaraq, əksər formasiyalar dövründə əsas məşğuliyyət sahəsi olmuşdur.

Kozlov K.İ. əsərində göstərir ki, insanların başlıca əmək məşğuliyyətləri olan əkinçilik və maldarlığın meydana gəlməsi, müxtəlif təsərrüfat sahələrinin inkişafına təkan olmuşdur (8,13).

Misal üçün Azərbaycan ərazisində balıqçılığın icma dövründə yaranması ilə əlaqədar məlumatlar mövcuddur (2, 7).

Bundan başqa, üst paleolit və mezolit dövründə ibtidai əkinçilik və heyvandarlığın meydana gəlməsi, nəticəsində, ibtidai incəsənət, daş işləmə, ağac işləmə sahələrində müəyyən uğurlar əldə edilmiş, ölü basdırma mərasimi meydana gəlmiş, axirət dünyasına inam yaranmışdı.

Bununla yanaşı, ətraf aləmin təsiri, digər canlılarla münasibət, o cümlədən, əmək fəaliyyətləri nəticəsində, qəbilə və tayfa dinləri olan, totemizm, animizm, fetişizm yaranmışdı.

Bu inam forması Yer kürəsinin müxtəlif istiqamətlərində yaşayan qəbilə, tayfalar içərisində fərqli şəkildə təzahür etmişdir. Misal üçün, Uzaq Şərq, Avropa, Asiya və Afrika eləcə də, Amerika xalqlarında da animizm, totemizm, fetişizm kimi qəbilə dinləri mövcud olmuşdur. Ərəb xalqları bu dövrü cahiliyyə dönmə adlandırırlar.

Heyvandarlıqla məşğul olan bəzi türk tayfaları isə qəbilə və tayfa icması dövründə, animizmlə yanaşı, Qurd toteminə inanmışlar.

Bəzi yarımköçəri heyvandarlıqla məşğul olan, türk tayfaları isə X əsrdə də totemizmə inanırdılar. Oğuznamə əsərində bəhs olunan Dədə Qorqud adı, şəxs olaraq totem kahinidir və Qurdu qoruyan mənasındadır.

İbtidai icma dövründə müxtəlif xalqların həyatında qəbilə, tayfa dinlərinin meydana gəlməsi, həm də yeni mərasim və ritualların yaranmasını şərtləndirdi ki, bunun nəticəsində xalq oyunlarının, ov mərasimlərinin və dini qanunların əsası qoyuldu. Neolit dövründə bu münasibətlərin inkişafı nəticəsində Yer planetində mövcud olan qəbilə və tayfalar içərisində ibtidai dinlər geniş şəkildə yayılmışdı.

Neolit dövrü ibtidai icma dövrünün yeni mərhələsi olmaqla, əksər dünya xalqları tarixində qəbilələrin, tayfaların yarımköçəri və köçəri həyat tərzinə başlaması, bununla yanaşı, insan qövmünün yeni ərazilərdə məskunlaşması dövrü hesab oluna bilər.

Arxeoloji məlumatlara əsasən, e.ə.VIII minillikdə Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölü ətrafında qazma evlər aşkarlanmışdır (3, 149).

Misal üçün e.ə.VIII- e.ə.VII minillikdə, Uzaq Şərq və Cənub-Şərqi Asiya xalqlarının qamış evlərdə yaşamaları haqqında arxeoloji məlumatlar mövcuddur.

Göyüşov R.B., Martınov A.İ. öz əsərində, mezolit dövründə Qara dəniz ətrafında əkinçiliklə məşğul olan türk tayfaları haqqında məlumatlar verməkdədir (9, 145-146).

Bunun nəticəsində mezolit dövründən başlayan istehsal münasibətləri neolit dövründə yeni mərhələyə daxil oldu.

İcma münasibətləri. Mezolit dövrünün sonu, Neolit dövrünün əvvəllərində ibtidai icma quruluşunun dağılması sürətləndi. Qəbilə və tayfalar yeni inkişaf dövrünə, icma münasibətlərinə daxil oldular.

İcma, qəbilə və tayfaların birlik formasında yeni yaşayış tərzləri idi. Afrika, Asiya, Amerika, Avstraliya və Avrasiya ərazilərində Neolit və Eneolit dövründə başlayan bu münasibətlər, inkişaf etmiş feodalizm dövrünə qədər davam etmişdir. Bu amilin inkişaf etməsinə qəbilə və tayfaların təsərrüfat münasibətlərində, əmək vərdişlərində baş verən təkamülün mühüm təsiri oldu. Demək olar ki, planetin müxtəlif istiqamətlərində mövcud olan, fərqli qəbilə və tayfaların istehsal münasibətlərini inkişaf etdirməsi bu prosesin daha da fəallaşmasını şərtləndirdi.

İnsanların Neolit və Eneolit dövründə əkinçilik, daşışləmə, metalışləmə ağacışləmə, dulusçuluq sahələrində əldə etdikləri yeniliklər, bununla yanaşı, təsərrüfat münasibətlərinə cəlb edilən yeni növ canlıların inkişaf etdirilməsi, qəbilə və tayfaların yeni yaşayış tərzinə keçmələrini şərtləndirdi. Tayfa və qəbilələr daxilində əmək bölgüsü baş verdi. Əkinçiliyin inkişafı ilə yanaşı, köçəri və yarımköçəri heyvandarlıq üçün də zəmin yarandı.

Ailə icmalarının yaranması, təsərrüfat və əmək vərdişlərinin təkamülü, bununla yanaşı, iqlim şərtlərində baş verən dəyişikliklər icma münasibətlərinin inkişafının sürətlənməsinə səbəb oldu.

Neolitin sonu, Eneolit dövründə köçəri, yarımköçəri ailə icmalarının məskunlaşması prosesi başlandı. Əksər dünya xalqlarında, qəbilə, tayfa icmaları daxilində qoşa nigahlı ailələr yarandı. Bunun nəticəsində nəsl-i-cma quruluşu matriarxat zəiflədi.

Demək olar ki, müxtəlif tayfalarda Neolit və Eneolit dövrünü əhatə edən bu proseslər yeni münasibətlərin icma formasıyının inkişafına şərait yaratdı.

Yer planetində müxtəlif qrup adları ilə şərti adlandırılmış tayfalar, çay, göl, dəniz, dağ, çöl, meşə şəraitində məskunlaşmağa başladılar (misal üçün türk xalqlarında peçeneqlər-piçənək ərazisində yaşayanlar, polovets-sak - qıpçaqlar-çöl ərazisində yaşayanlar, kaspilər- xəzərlər, dəniz ətrafında yaşayan və s. adlarla adlandırılan tayfalar ümumi, adları Oğuz tayfaları deyə bilinməkdədir). Bunlar ilk oturaqlaşmış tayfalar idi.

İradə Avşarova və Qənirə Pirquliyeva əsərlərində göstərilər ki, Azərbaycan Respublikasında Firuz düşərgəsində Neolit, Eneolit dövrlərinə aid, oturaqlaşmış tayfalara məxsus gil qablar, muncuqlar aşkarlanmışdır (6, 66). Həmçinin eneolit dövrünə aid Tovuzçay, Şəmkirçay, Şomutəpə, Töyrəttəpə, Əliköməktəpə arxeoloji düşərgələri, oturaqlaşmış insan məskənləri hesab olunmaqdadır (6, 73-74).

Neolit və Eneolit dövründə oturaqlaşmış tayfaların mədəniyyətinə aid Mesopotamiya, Ural, Qərbi Avropa, Afrika, Amerika, Uzaq Şərq xalqlarında da nümunələr aşkarlanmışdır. R.B.Göyüşov, A.İ.Martınov əsərlərində Uzaq Şərq, Sibir, Ural arxeoloji düşərgələrində Neolit və Eneolit dövrünə aid, otu-

raqlaşmış tayfalara məxsus, maddi mədəniyyət nümunələrinin aşkarlandığından bəhs edirlər (9, 83).

H.A.Həvilov əsərində e.ə. VI-IV minillikdə Misir ərazisində oturaqlaşmış tayfalara məxsus, əkinçilik mədəniyyətinin mövcudluğunu qeyd etmişdir (7, 239).

Oturaqlaşmış həyata keçən ilk insanlar qazma evlərdə, alaçıqlarda, qamışdan və ağac budaqlarından hazırlanmış sığınacaqlarda məskunlaşmışdılar. Bunlar ilk icma kəndləri idi. Bu qəbilə, tayfa icması əsasən, ibtidai əkinçilik, heyvandarlıq, yığıcılıq, bağçılıq və ibtidai sənətkarlığı inkişaf etdirməyə başladılar.

Azərbaycan arxeologiyası əsərində, Neolit sonu, Eneolit dövründə, Urmiya gölü hövzəsi, Həsənli, Firuz, Yanıqtəpə, Şimali Azərbaycanda Kültəpə, Damcılı, Daşaltı və digər ərazilərdə oturaqlaşmış həyata keçən tayfalar haqqında düşərgə məlumatları əldə edilmişdir (3, 149-169).

Bununla bərabər, Neolit dövründə müxtəlif qrup köçəri və yarımköçəri tayfalar heyvandarlığı əsas təsərrüfat sahəsi olaraq, inkişaf etdirməyə başladılar. Alaçıqlarda, yurtalarda məskunlaşan bu tayfaların əsas məşğuliyyət sahəsi heyvandarlıq, yığıcılıq, ovçuluq idi.

R.B.Göyüşov və A.İ.Martınov əsərlərində Qərbi Sibir mədəniyyəti haqqında məlumat verərkən ovçuluq, yığıcılıq və sənətkarlıqla məşğul olan köçəri və yarımköçəri qəbilə və tayfalar haqqında bəhs etməkdədirlər (9, 75). Müəlliflər yenə öz əsərlərində Baykalətrafi, Yakutiya, Xakasiya, Qərbi Avropa sərhədlərinə qədər, geniş arealda fəaliyyət göstərən, Neolit və Eneolit dövrünə aid, köçəri və yarımköçəri təsərrüfat sahəsi ilə məşğul olan türk xalqlarının mədəniyyət nümunələrinin aşkarlanmasından bəhs etməkdədirlər (9, 75-77).

Amerika, Mərkəzi Afrika, Avstraliya, o cümlədən, Avrasiya qitəsində mövcud olan qəbilə və tayfalar da, Neolit və Eneolit dövrlərindən başlayaraq, erkən və inkişaf etmiş feodalizm dövrünə qədər, köçəri və yarımköçəri heyvandarlıq məşğuliyyətlərini davam etdirmişlər.

Demək olar ki, Neolit dövrünün sonu, Eneolit dövründə məskunlaşan oturaqlaşmış və köçəri, yarımköçəri icmaların təsərrüfat münasibətləri, oxşar şəkildə inkişaf edirdi.

Oturaqlaşmış əhali heyvandarlıq, əkinçilik, sənətkarlıq, ovçuluq, yığıcılıq təsərrüfatlarını yaşadıkları bölgəyə uyğun olaraq dağ, çöl, dəniz, göl, çay, çəmən, meşə ərazilərinə uyğun olaraq inkişaf etdirməyə başladılar.

İlk oturaqlaşmış kənd icmalarında məskunlaşan qəbilə, tayfalar qonşuluq şəklində birləşmişdilər. İcmanın ümumi torpaqları ilə bərabər, hər ailənin ayrıca təsərrüfatı mal-qarası, əmək alətləri, əkin payı mövcud idi.

Yəni icma daxilində xüsusi mülkiyyət yaransa da, bazar təsərrüfatı mövcud deyildi. İstehsal olunan məhsullar, insanların şəxsi tələbatlarını qarşılamaq üçün idi. Alış-veriş məhsul mübadiləsi ilə həyata keçirilirdi. Oturaqlaşmış tayfa və qəbilələr daxilində maliyyə, ticarət, vergi münasibətləri mövcud deyildi. Bununla yanaşı, qəbilə və tayfalar qorunmazlıq şəraitində yaşayırdılar.

İlkin vaxtlarda çoxşaxəli qəbilələrin çoxluğu nəticəsində tayfa icmalarında idarəçilik demək olar ki, mövcud deyildi. İcma nümayəndələri yaşayış

tərzlərini qəbilə, tayfa dinlərinə əsaslanaraq tənzimləyirdilər.

İcma qanunları primitiv formada inkişaf edirdi. Qəbilə və tayfalar daxilində mühüm məsələlər ailə icmalarının rəhbərləri tərəfindən həll olunurdu ki, bu amil tədricən ağsaqqallar şurasının meydana çıxmasına şərait yaratmışdı. Türk xalqlarında ağsaqqallar şurası, əfqanlarda cirgə, ərəblərdə şeyxlər, Romada senat, xalq tribunu, Yunanıstanda konsul adlandırılan bu idarəetmə formasının əsası icma dövründə meydana gəldi (hazırda parlamentli dövlətlər, məhz ağsaqqallar şurası birliyinə əsaslanır). Demək olar ki, planetin müxtəlif istiqamətlərində bu proseslər oxşar şəkildə inkişaf edirdi.

SSRİ arxeologiyası əsərində, məlumat verilir ki, bəzi qəbilə, tayfalarda ailə icmalarının rəhbərləri, bəzilərində tayfa başçıları mövcud idi. Qəbilə və tayfa başçıları, qan qohumlarının birliyi və ya qan qohumları şurası tərəfindən seçilirdi. Qəbilə, tayfa kəndləri dövlətin ilk rüşeymləri idi. Qəbilə, tayfa başçılarının funksiyası, təsərrüfata rəhbərlik etmək, nəsillərarası ixtilafları həll etmək, hərbi işə rəhbərlik etməkdən ibarət idi. Nəslə şura – nəslin tam bərabər-hüquqlu üzvlərinin yığınağı idi. Qəbilə, tayfa şurası isə nəsil ağsaqqallarının yığınağı idi (9, 69).

Köçəri, yarımköçəri qəbilə, tayfalarda da eyni vəziyyət hökm sürürdü. Ancaq Eneolit dövründə çox mühüm hadisə qəbilə və tayfalar daxilində qoşa nigahlı ailə icmalarının inkişafı, təsərrüfat münasibətlərinə, həm də qonşuluq münasibətlərinə təsirsiz ötüşmədi. Bunun nəticəsində, həm də mülkədarlıq formasıyasına keçid baş verdi.

“Türk xalqları tarixi” əsərində göstərilir ki, Qərbi Türkünstan ərazisində yaşayan tayfalar, e.ə. VI minillikdən başlayaraq heyvandarlıqla məşğul olurdular. Aşqabad yaxınlığındakı Ceytun arxeoloji məskəni və Anau mədəni düşərgəsi bu qəbildəndir. Tədqiqatçılara görə, e.ə VI- IV minillikləri əhatə edən Ceytun və Anau arxeoloji mədəniyyətləri maldar tayfalara məxsus nümunələrdir (10, 7-8).

İcma şəklində yaşayan, köçəri, yarımköçəri əhalinin təsərrüfat münasibətləri də qəbilə, tayfa qaydalarına əsaslanırdı. Başlıca məşğuliyyət sahəsi olan heyvandarlıqla yanaşı, yığıcılıq, ovçuluq, sənətkarlıq da inkişaf edirdi. Tayfa və qəbilə daxilində ümumi əmək mövcud idi. Vergi, ticarət, maliyyə münasibətləri inkişaf etməmişdi. Tayfa və qəbilələr mülkədar funksiyasına malik olsalar da qorunmazlıq şəraitində fəaliyyət göstərirdilər. Məhz bu amil qəbilə və tayfalar daxilində hərbi işinin inkişafını vacib edirdi.

Bununla bərabər, istehsal olunan məhsullar, bazarlama üçün deyil, insanların şəxsi tələbatlarını ödəmək üçün idi. Qəbilə və tayfalar daxilində alış-veriş məhsul mübadiləsi ilə həyata keçirilirdi. İqlim şərtlərinin təsiri, natural təsərrüfatın daha geniş ərazidə mövcudluğu və digər amillərin təsiri nəticəsində, bu münasibətlər zəif şəkildə inkişaf edirdi.

Tayfa və qəbilələr ailə icması xarakterində fəaliyyət göstərirdilər. Planetin müxtəlif istiqamətlərində bu formada fəaliyyət göstərən tayfa, qəbilə icmasının böyük təsərrüfatı, həm də ayrı-ayrı ailələrin xırda təsərrüfatları şəkl-

lində bölünürdü. Ancaq daha böyük qəbilə və tayfalarda yaşamağın üstünlüyü qəbilə və tayfa ittifaqlarının yaranmasını şərtləndirdi. Qəbilə ittifaqlarının birləşməsi nəticəsində xalq, tayfa ittifaqlarının birləşməsi nəticəsində millət yaranırdı (Millət bir neçə xalqın birlik formasıdır).

H. Həvilov əsərində göstərir ki, icma dövründə qəbilə və tayfaların ittifaq şəklində birləşməsi zərurətdən irəli gəlirdi. Demək olar ki, qəbilə və tayfa ittifaqları sinfi cəmiyyətə keçid dövründə yaranmışdı (7, 69).

Eneolit dövründən başlayaraq, qarət müharibələri, qəbilə-tayfa dinləri uğrunda başlayan qarşıdurmalar və qız qaçırma hallarının başlanması nəticəsində tayfa ittifaqlarının yaranması prosesi daha da sürətləndi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ailənin xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1971.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. Azərbaycan arxeologiyası daş dövrü. 6 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2008.
4. Першич А.И. История первобытного общества. М.: Наука, 1982
5. История первобытного общества. М.: Наука, 1974.
6. İradə Avşarova, Qənirə Pirquliyeva. Qafqaz arxeologiyası. Bakı: 2010.
7. H. Həvilov Dünya xalqlarının etnoqrafiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999.
8. Козлова К.И. История первобытного общества основы этнографии. М.: 1978.
9. Göyüşov R.B., Martinov A.İ. SSRİ arxeologiyası. Bakı: Maarif, 1990.
10. Türk xalqları tarixi. Metodik vəsait. I hissə. Bakı: BDU, 1994.

РАЗЛИЧИЯ ФОРМАЦИИ. ПЕРВОБЫТНООБЩИННЫЙ СТРОЙ И ЕГО ФОРМАЦИИ (Глава 1)

И.Дж.АМИРОВ

РЕЗЮМЕ

Исследуемая статья посвящена различии формации человеческого общества начиная от первобытного строя, заканчивая межплеменными союзами. Дается научный анализ различия этих формаций по классификации племенного союза и их отношения, также условия жизни от стадии первобытного общества до племенного союза.

Ключевые слова: человек, газ, племя, существо

FORMATION DIVERSITIES. PREHISTORIC FORMATION. Chapter I.

I.J.AMIROVA

SUMMARY

The present article is dedicated to the diversity between formations of humanity beginning from prehistoric times to community tribes. There is provided analysis of formations and their classification from prehistoric times to tribe community.

Key words: formation, community, prehistoric time, tribes, human being